

בָּא לוֹ לְמִזְרַח הַעֲזָרָה, לְעִפּוֹן הַמִּזְבֵּחַ,
הַסֶּגֶן מִימִינוֹ וְרֹאשׁ בֵּית אֲבָב מִשְׁמָאלוֹ.
וְשָׁם שְׁנֵי שְׁעִירִים,
וְקֹלְפֵי הַיָּתֶה שָׁם וּבָה שְׁנֵי גֹרְלוֹת.
שֶׁל אֲשַׁכְרוּעַ הָיָה,
וְעֵשָׂאן בֶּן גַּמְלָא שֶׁל זָהָב,
וְהָיוּ מְזַכְרִין אוֹתוֹ לְשִׁבְחָה:

השעירים והשערים – בין גורל לנס

יומא ג, ט

בתיאור זה מתחיל סיפור הגרלת השעירים שהאחד מהם לחטאת והאחר לעזאזל. ואולם הרצף העלילתי נקטע לפתע בשתי משניות העוסקות לכאורה בנושא אחר לחלוטין:

בֶּן קָטִין עָשָׂה שְׁנַיִם עֶשֶׂר דָּד לְכִיּוֹר, שְׁלֹא הָיוּ לוֹ אֲלָא שְׁנַיִם.
וְאִף הוּא עָשָׂה מוֹכְנֵי לְכִיּוֹר, שְׁלֹא יִהְיוּ מִימְיוֹ נִפְסְלִין בְּלִינָה.
מִנְבֵּז הַמֶּלֶךְ הָיָה עוֹשֶׂה כָּל יְדוֹת הַפְּלִים שֶׁל יוֹם הַכַּפּוּרִים שֶׁל זָהָב.
הֵילְנִי אִמּוֹ עָשְׂתָה נִבְרָשֶׁת שֶׁל זָהָב עַל פִּתְחוֹ שֶׁל הַיֶּכֶל. וְאִף הִיא עָשְׂתָה טְבֵּלָא שֶׁל
זָהָב, שֶׁפָּרְשֶׁת סוּטָה כְּתוּבָה עָלֶיהָ.
נִיקְנוֹר נַעֲשׂוּ נְסִים לְדַלְתוֹתָיו, וְהָיוּ מְזַכְרִין אוֹתוֹ לְשִׁבְחָה:

וְאֵלֹהֵי לְגִנְאֵי, שֶׁל בֵּית גְּרָמוֹ, לֹא רָצוּ לְלַמֵּד עַל מַעֲשֵׂה לְחֵם הַפְּנִים.
שֶׁל בֵּית אַבְטִינְס לֹא רָצוּ לְלַמֵּד עַל מַעֲשֵׂה הַקְּטָרֶת.
הַגְּבָס בֶּן לִוִּי הָיָה יוֹדֵעַ פְּרָק בְּשִׁיר וְלֹא רָצָה לְלַמֵּד.
בֶּן קַמְצָר לֹא רָצָה לְלַמֵּד עַל מַעֲשֵׂה הַכֶּתֶב.
עַל הָרֵאשׁוֹנִים נְאָמַר, זָכַר צִדִּיק לְבְרָכָה. וְעַל אֵלֹהֵי נְאָמַר, וְשָׁם רְשָׁעִים יִרְקַב.

יומא ג, י-יא

מקומן של משניות הללו, המונות לשבח או לגנאי דמויות הקשורות למקדש, צריך היה להיות מוסבר בזיקה לסוף משנה ט: "ועשאן בן גמלא של זהב והיו מזכירין אותו לשבח". למרות זאת, האריכות והפירוט שנוקטת המשנה אומרים "דרשני", במיוחד מכיוון שבגינם נדחה המשך תיאור הגורל וקורות השעירים לפרק הבא.

נראה שיש קשר מהותי בין משניות אלו ובין תיאור הגורלות, והוא שהוביל להצמדתן זו לזו. רשימות הנזכרים לשבח ולגנאי מוקבלות לשני הגורלות – האחד לה' והאחר לעזאזל. הצדיקים – לה', "זכר צדיק לברכה", ואילו הרשעים – לעזאזל, "שם רשעים ירקב".¹ אולם הקבלה זו אינה שלמה, וההבדל רומז למשמעות המרכזית – הקב"ה בוחר לאן יישלח כל שעיר, ואילו האדם, האחראי לגורלו, בוחר ביום הכיפורים את דרכו בעצמו. רמז לכך שהגורלות מייצגים שתי ברורות העומדות בפני האדם נלמד מהחומר שהגורלות עשויים ממנו, אשכורע, שהוא צבע עורם של בני ישראל לפי הנאמר בנגעים:²

רבי ישמעאל אומר, בני ישׂראל, אָנִי כַפָּרֶתְךָ, הָרִי הֵן כְּאֶשְׁכּוֹרֵעַ, לֹא שְׁחֹרִים וְלֹא לְבָנִים, אֶלָּא בִּינוּנִים.

נגעים ב, א³

עיון במשנה זו מעלה הקבלה נוספת בין גורל השעירים ובין גורל עם ישראל. במשנה שבנגעים נודעת כפל משמעות למילה "בינוניים" – המשמעות הגלויה היא תיאור צבע עור שאינו לבן ואינו שחור אלא מעט כהה. אולם ההקשר הכללי של נגעים הבאים עקב חטא ושל הצהרתו של רבי ישמעאל על נכונותו להיות כפרה לישראל מעלים אפשרות נוספת – ישראל "בינוניים" לא רק בצבע עורם אלא גם באיכותם הרוחנית – לא צדיקים, אבל גם לא רשעים.

למעמד ה"בינוניים" יש זיקה מיוחדת ליום הכיפורים ולשתי הדרכים הגלומות בו – כשני השעירים הם עומדים מול שני גורלות אפשריים:

אמר רבי כרספדאי אמר רבי יוחנן: שלשה ספרים נפתחין בראש השנה, אחד של רשעים גמורין, ואחד של צדיקים גמורין, ואחד של בינוניים. צדיקים גמורין – נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים, רשעים גמורין – נכתבין ונחתמין לאלתר למיתה, בינוניים – תלויין ועומדין מראש השנה ועד יום הכפורים. זכו – נכתבין לחיים, לא זכו – נכתבין למיתה.

בבלי, ראש השנה טז ע"ב⁴

נס ניקנור והגורלות

אחד מהנזכרים לשבח הוא ניקנור ש"נעשו נסים לדלתותיו". אפשר להסביר את משמעותו של נס ניקנור מתוך השוואתו לסיפור הגורלות.

בתלמוד הבבלי מוזכר כי אחת המצוות שבגינן אומות העולם לועגות לעם ישראל היא השעיר המשתלח.⁵ לדעת הרמב"ן הסיבה לכך היא "כי יחשבו שאנו עושים כמעשיהם", כלומר הם חושבים ששליחת השעיר לעזאזל, הנתפס כייצוג של כוח דמוני, מוכיחה שגם ביהדות ישנה עבודה ליותר מאל אחד וכי מקום מושבו של האל השני במדבר. כמובן, האמת היא ההפך הגמור, כפי שהרמב"ן מסביר:

וזה טעם הגורלות, כי אילו היה הכהן מקדיש אותם בפה לה' ולעזאזל, היה כעובד אליו ונודר לשמו, אבל היה מעמיד אותם לפני ה' פתח אהל מועד, כי שניהם מתנה לה' והוא נתן מהם לעבדו החלק אשר יבא לו מאת השם, הוא הפיל להם גורל וידו חלק להם, כענין שנאמר "בחיק יוטל את הגורל ומה' כל משפטו"
וגם אחרי הגורל היה מעמידו לפני ה' לומר שהוא שלו ואין אנחנו מכוונים בשילוחו אלא לרצון לשם, כמו שאמר "יעמד חי לפני ה' לכפר עליו לשלח אותו וגו'", ולכך לא נשחוט אותו אנחנו כלל.
פירוש הרמב"ן על התורה, ויקרא טז, ח

האדם מצדו מביא את שני השעירים לפני הקב"ה, והוא, באמצעות הגורל, בוחר מי מהם יישלח לעזאזל. וכך עצם הנתינה של שעיר לעזאזל, שנעשית על פי בחירת הקב"ה, מגדירה את ההיררכיה ביניהם ומבהירה מיהו האדון ומיהו העבד. הטקס מלמד שכל הכוחות בעולם, גם של עזאזל, נתונים לשליטונו של ה', מלך העולם.
בתוספתא מופיע סיפור הנס של ניקנור:

ניקנור מפני שנעש' בהן נס...

מהו נס שנעשה בהן אמרו כשהיה ניקנור מביאם מאלכסנדריא של מצרים עמד עליהן נחשול שבים לטבען ונטלו אחד מהן והטילוהו לים ובקשו להטיל את השני ולא הניחן ניקנור

אמ' להם אם אתם מטילין את השיני הטילוני עמו

היה מצטער ובא עד שהגיע לנמילה של יפו

כיון שהגיעו לנמילה של יפו היה מבעבע ועולה מתחת הספינה

ויש אומ' אחת מן חיה שבים בלעה אותו וכיון שהגיע ניקנור לנמילה של יפו פלטנו והטילתו ליבשה...

תוספתא, יומא ב, ד

הספינה נקלעה לסערה והייתה בסכנת טביעה. המלחים הטילו לים את אחת הדלתות של ניקנור, והוא סיכן את חייו כדי להציל את הדלת השנייה בשביל המקדש. הוא הצליח אך הצר על אובדנה של הדלת הראשונה. הקב"ה הביע את שביעות רצונו ממסירות הנפש של ניקנור על ידי שבדרך נס הביא בשלום גם את הדלת שהוטלה לים.

כמו הדמיון מצד השם כך מצד התוכן. גם השעירים וגם השערים כולם נועדו לעמוד לפני ה' בבית המקדש. כנגד השעיר שנשלח לעזאזל ישנה הדלת שהוטלה לים על פי מסורה אחת⁶ או נבלעה בפי 'חיה שבים' לפי מסורה אחרת.⁷ בסופו של דבר, מתברר כי רצונו של הקב"ה הוא המכוון את מקומם הסופי של השעירים ושל השערים, אם על ידי גורל אם על ידי נס, וגם מה שלכאורה נשלח ל'עזאזל' למעשה שייך לה'.

בסיפור הנס, כפי שהוא מופיע בתלמוד הבבלי, הדמיון לגורלות בולט עוד יותר:

תנו רבנן: מה נסים נעשו לדלתותיו?
אמרו: כשהלך ניקנור להביא דלתות מאלכסנדריא של מצרים,
בחזירתו עמד עליו נחשול שבים לטבעו.
נטלו אחת מהן והטילוה לים, ועדיין לא נח הים מזעפו.
בקשו להטיל את חברתה, עמד הוא וכרכה,
אמר להם: הטילוני עמה!
מיד נח הים מזעפו.

בבלי, יומא לח ע"א

אם נדייק בלשון התלמוד הבבלי נראה שנוסעי הספינה רצו להטיל את הדלתות לים לא רק כדי להקל על מסעה – "נטלו אחת מהן והטילוה לים, ועדיין לא נח הים מזעפו". בהטלת הדלת רצו המלחים לפייס את הים בקרבן. אבל הים המשיך לסעור. המלחים דבקו בטעותם וסברו שהמתנה לא הייתה מספקת ולכן ניסו "להקריב" גם את הדלת השנייה. לעומתם ניקנור רצה שהדלת תהיה לה' וסיכן את חייו כדי להצילה, ומעשה המכוון כלפי הקב"ה דווקא, ולא כלפי הים, הוא שהשקיט את הים מזעפו.⁸ לפנינו הנגדה בין טעותם של המלחים המאמינים כי הים הוא כוח עצמאי ובין אמונתו של ניקנור בשליטת ה' בעולם. הבנה זו של סיפור ניקנור מעניקה משמעות מיוחדת לשיטת הספרא, אשר לפיה בשערי ניקנור הועמדו שני השעירים:⁹

"ולקח את שני השעירים" מלמד שהם מעכבים זה את זה,
לפני ה' פתח אהל מועד, מעמידו בשערי ניקנור אחוריהם למזרח ופניו למערב.
ספרא, אחרי מות פרשה ב

שני ניקנורים

לסיום נציין שבספרות חז"ל נזכרות שתי דמויות בשם ניקנור – הראשון זכה ששעריו עמדו בבית המקדש, ואילו השני, גופתו נתלתה על שערי ירושלים מול המקדש. ובמילים אחרות הראשון, הנזכר לשבח – לה', ואילו השני, שם רשעים ירקב – לעזאזל:

ניקנור אחד מאפרכי יוונים היה, ובכל יום ויום היה מניף ידו על יהודה וירושלים,
ואומר: אימתי תפול בידי וארמסנה
וכשגברה מלכות בית השמונאי ונצחום,
קצצו בהונות ידיו ורגליו ותלאום בשערי ירושלים
ואמרו: פה שהיה מדבר בגאווה וידיים שהיו מניפות על ירושלים – תעשה בהם נקמה.
בבלי, תענית יח ע"ב¹⁰

- 1 תודתי לחובב יחיאלי שהאיר לי שהנגדת המשנה של שבח לצדיק לעומת גנאי לרשע מקביל להנגדת שני השיעירים, אחד לה' ואחד לעזאזל.
- 2 תודתי למוטי פרי על שהאיר לי קשר זה. פיתוח למשמעותה הכפולה של המילה "בינוניים" הוספתי כאן.
- 3 הצגת השעירים כשני טיפוסים של בני אדם מופיעה גם במדרש, ובווהר מופיע קשר שבין שני השיעירים לבין שני בני יצחק: השעיר לעזאזל כנגד עשו (בראשית רבה פרשה סה), והשעיר לה' כנגד יעקב (זוהר, תולדות קלח ע"ב). עוד הזוהר סובר שכנגד הכוהן שהביא את השעיר לה', שלא היה בו מום, ישנו האיש העתי שהביא את השעיר לעזאזל והיה בעל מום (זוהר, אמור צ ע"ב).
- 4 הציטוט בתלמוד הוא בשם רבי יוחנן, שחי כמובן לאחר תקופת המשנה. אולם בהמשך הקטע מתברר שהמונח "בינוניים" כמובן המעמד בין צדיקים לרשעים, מופיע כבר אצל בית שמאי, ולכן אפשר להצביע על השימוש הכפול כבר בתקופת התנאים.
- 5 בבלי, יומא סז ע"ב.
- 6 "הטלה" משמשת גם ביחס להפלת גורל, ראה תוספתא, בבא בתרא ג, ז.
- 7 תוספתא, יומא ב, ד.
- 8 ולכן על פי הבבלי יש שני נסים, לא רק החזרת הדלת אלא גם שהים נח פתאום. השווה לבבלי (ולמשנה) שם כתוב "נסים" ואילו בתוספתא "נס".
- 9 שיטת הספרא שונה משיטת המשנה הסוברת שמקום ההגרלה היה בתוך העזרה (יומא ג, ט).
- 10 והשווה למגילת תענית, מסופר שתאריך הניצחון על ניקנור הוא י"ג אדר, הוא התאריך שעלה בגורל שהפיל המן הרשע ("הפיל פור הוא הגורל") להשמיד להרוג ולאבד את ישראל (אסתר ג, ז; שם, ז, יג).